

GÖKTÜRKLERİN 'GÜNEY KAĞANI': YAN ZHIWEI

The 'Southern Qaghan' of Turkic Khaganate: Yan Zhiwei

Gökçen KAPUSUZOĞLU*

Gazi Türkiyat, Bahar 2019/24: 185-197

Öz: İltiş Kağan öldükten sonra 692 yılında Göktürk tahtına oturan Kapgan Kağan, yirmi dört yıl tahtta kalmış ve Çin karşısında büyük başarılar elde etmiştir. Kaynaklarda Çin'in kadın hükümdarı Wu Zetian'ı dize getirdiği ve bu sayede pek çok talebinin yerine getirildiği görülmektedir. Kapgan'ın bu gücünden etkilenen Yan Zhiwei adlı Tang memuru, Kapgan'a tâbi olmuş ve kendisine 'Güney Kağanı' unvanı verilmiştir. Böylelikle Kapgan'la birlikte Çin'e akımlar düzenlemiş ve Çinli askerleri Kapgan'a direnmekten vazgeçirmeye çalışmıştır. Ancak bu davranışı hem kendinin hem de ailesinin katledilmesine sebep olmuştur. Bu çalışmada Çince kaynaklardan Yan Zhiwei hakkında kayıt bulunan Eski ve Yeni Tang Kayıtları, Zizhi Tongjian, Taiping Guang Ji adlı kaynaklar kullanılmış ve Yan Zhiwei'in biyografisi ile Kapgan'a elçi olarak gönderilişi sonrasında meydana gelen olaylar ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kapgan Kağan, Yan Zhiwei, Göktürkler, Çin Kaynakları, Tang Hanedanı

Abstract: Kapgan Qaghan, who ascend the throne of Turkic Khaganate in 692 after İltis Qaghan's dead, remained on the throne for twenty four years and achieved great success against China. It is seen in the sources he brought China's female ruler Wu Zetian to heel, and thanks to this situation many of his requests were fulfilled. The Tang official named Yan Zhiwei, who impressed by Kapgan's power, was subject to Kapgan and the title of 'Southern Qaghan' given to him. Thus, he planned battles with Kapgan against China and tried to get Chinese soldiers to give up resisting to Kapgan. However, this attitude led to murder of both himself and his family. In this study, among Chinese sources Old and New Tang Records, Zizhi Tongjian, Taiping Guang Ji which contain records about Yan Zhiwei are used and Yan Zhiwei's biography and events after his being sent as an envoy to Kapgan are dealt with.

Keywords: Kapgan Qaghan, Yan Zhiwei, Turkic Khaganate, Chinese Sources, Tang Dynasty

Giriş

682 yılında Kutlug Şad İltiş Kağan (?-691) tarafından kurulan II. Göktürk Kağanlığı'nın tahtına, 692 yılında İltiş'in ölümüyle kardeşi Kapgan Kağan (?-716) geçmiştir. Yirmi dört yıl süren Kapgan dönemi, gerek Çin tarihi gerekse Türk tarihi açısından oldukça önemlidir. Türkler için bir fütihat dönemi olan bu zaman diliminde, Kapgan'ın Çin'deki mevki-dışı Çin'in tek kadın hükümdarı Wu Zetian'di. O zamana kadar yoğun biçimde devam eden Türk - Çin etkileşiminin Kapgan ve Wu Zetian yönetiminde daha da yoğun hale geldiği bilinmektedir.

* Arş. Gör., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çin Dili ve Edebiyatı Bölümü. Karaman/TÜRKİYE. gokcenkapusuzoglu@kmu.edu.tr ORCID: 0000-0001-6188-1188. Gönderim Tarihi: 12.03.2018 / Kabul Tarihi: 02.02.2019.

Kapgan Kağan, Mo-tun Yabgu (M.Ö. 234-M.Ö. 174) ve Mugan Kağan'dan (?-572) sonra Türklerde siyasi birliği sağlayan Türk Kağanlarından olmuştur. Kapgan zamanında Türkler Asya'nın en güçlü devleti olmuş, dört bir yandaki Türk boyları kendiliğinden veya zorla Göktürk birliğine bağlanmıştır (Gömeç 2003).

Bu fütühat dönemi, Orta Asya'daki güç dengelerini değiştirmiş ve Göktürk döneminin Fatih'i Kapgan'ın yönetimindeki Türk saflarına geçişleri de beraberinde getirmiştir. Göktürklerin ilk döneminde (554-630) tanık olunan Türk soylu beylerin taraf değiştirmesi hadisesi Kapgan döneminde yön değiştirmiş ve Çinli soyluların da yüzünü güce döndüğünü, gücün her devirde insanoğlunu etkileyen bir faktör olduğunu göstermiştir.

Çin'in kuzeyindeki konargöçer halkların beylerinin, bölgenin yerleşik gücü olan Çin'in çekimine karşı koyamayıp saf değiştirmelerine kaynaklarda sıklıkla rastlanmaktadır. Bu durumun sebepleri arasında genellikle boy yöneticileriyle olan sorunlar, Çinli yöneticilerin kullandıkları çeşitli stratejiler ve saray yaşantısının cazibesi öne çıkmaktadır. Bu örneklerin en başında Shi-bi Kağan'ın (?- 619) babası Qimin Kağan (?- 609) ile oğlu Tu-li Kağan (603-631) gelmektedir. Kaynaklara göre Tu-li 626 yılının on ikinci ayında Çin sarayına tâbi olduğunda Hükümdar Tang Taizong (唐太宗 598-649) onu sevinçle kutlamıştı. (THY: 1689) Tu-li dışında adını Tang Taizong'a olan bağlılığından alan Aşına Zhong¹ ve Tang Taizong öldüğünde kederinden onunla birlikte yakılmak isteyen Aşına She-er² da Çin saflarına geçen Türk beylerine örneklerdir.

Ancak Çince kaynaklar incelendiğinde bu taraf değiştirmelerin yalnızca Türk saflarında görülmediği Çinlilerden de Türk saflarına geçişlerin olduğu anlaşılmaktadır. Saf değiştirenlerden biri Wu Zetian döneminin önemli devlet adamlarından Yan Zhiwei'dir. Yan Zhiwei -tıpkı Tang Taizong'a elçi giden Aşına Simo gibi³- Kapgan Kağan'a elçi olarak gidip geldikçe onun gücüne teslim olmuş, Türk Kağanlığı lehine davranışlar sergilemiş ve hatta Göktürklerle birlikte Çin'e saldırmıştır.

¹ Aşına Zhong (阿史那忠 ?- 674), Tang yönetiminde önemli görevler yapmış bir komutandır. Sadık anlamına gelen "Zhong" ismi kendisine Çin hükümdarı Tang Taizong tarafından verilmiştir. Hakkında detaylı bilgi için bkz: (Kapusuzoğlu 2016).

² Aşına She-er (阿史那社爾 604-655), Doğu Göktürk soyundandır ve Tang yönetimi altında önemli görevler üstlenen yabancı komutanlar arasındadır. Küçüklüğünden itibaren zekâsı ve cesaretiyle adından söz ettiren She-er, 636 yılında hükümdarın kız kardeşi Heng Yang Konçuy (衡陽公主) ile evlenerek saraya damat olmuştur. (XTS: 4114)

³ Hatırlamak gerekirse; İllig Kağan tarafından sürekli Tang Taizong yönetimindeki Çin sarayına elçi olarak gönderilen Aşına Si-mo'ya Taizong tarafından farklı unvan ve makamlar verilmiştir. İllig Kağan'ın ölümünden sonra da Aşına Si-mo Türklerin başına geçmiştir.

YAN ZHIWEI (閻知微 ?-698) KİMDİR?

Kaynaklarda Yan Zhiwei'in, Çin'in günümüzdeki Xi'an şehrinin Lin Tang bölgesinden geldiği kaydedilmiştir. Tang dönemi ressamlarından Yan Liben'in (閻立本601-673) ağabeyi olan Yan Lide'nın (閻立德596-656) torunudur. Tang döneminin önemli memurlarındandır.

Yan Zhiwei'in kimliği ile ilgili değinilmesi gereken en önemli konu kardeşi Yan Shiwei (閻識微)⁴ ile karıştırılmaması gerektiğidir. Bu iki kardeşin adlarındaki iki imin (Shi識/Zhi知) yazılışları farklı, okunuşları ise aynı olabildiği için aynı kişiymiş gibi algılanabilmektedir. Fakat Yan Zhiwei ile Yan Shiwei kardeşler, babaları Yan Sui'dir (閻邃). (Yang 2014: 68) Bu bilgilere Yan Shiwei'in mezar kitabesinde yer alan soy ağacından ulaşılabilmektedir.

Göktürlere sık sık elçi olarak giden Yan Zhiwei'e 698 yılının altıncı ayında, Wu Zetian tarafından üçüncü derece Törenler Bakanı unvanı verilmiş; yanında altın, gümüş, ipekli ve saten kıyafetlerin yanı sıra saray hediyeleri ile Kapgan Kağan'ın kızını gelin almaya giden Wu Yanxiu'ya⁵ eşlik etmesi için görevlendirilmiştir (ZZT]: 6530).

"698 yılının sekizinci ayında Wu Yanxiu [ve beraberindekiler] Kapgan'ın ikamet ettiği Karakorum'daki Güney Otağı'na varmışlardı. Kapgan, Yan Zhiwei'i yanına çağırıp 'Ben kızımı Li soyundan birine vermek istiyorum. Bu [adam] Wu soyundan [geldiğine göre] nasıl olur da Göğün Oğlu'nun soyundan olur! Biz Türkler Li soyunun dostluğunu kabul ettik. [Bu] soyun tükendiğini, yalnızca iki kişi⁶ kaldığını duydum. Asker gönderip [onlardan birinin] tahta çıkmasına yardım edeceğim' demişti. Bunun üzerine [Wu] Yanxiu'yu tutuklatmış, [Yan] Zhiwei'i [ise] Güney Kağan'ı yaparak, onu Tang'ın sahibi olarak gördüğünü söylemişti..."⁷ (ZZT]: 6530, 6531)

Kayıtlardaki bu bölüm okunduğunda ilk kez gidiyormuş gibi anlaşılabilir, Yan Zhiwei 698 yılındaki evlilik antlaşması için gönderilen heyetten daha önce birkaç kez Kapgan Kağan'a elçi olarak gönderilmiştir. Bu gidişlerin amacı, Wu Zetian'in Kitanların saldırısı sonucu köşeye sıkışması ile Kapgan Kağan'ın yardımına ve işbirliğine muhtaç olmasıdır (Drompp 2007: 197). Wu Zetian istediği yardımı elde

⁴ İsmi ortasındaki ikinci im 識 "zhi" veya "shi" olarak okunabilmektedir, burada anlam karmaşasına mahal vermemek için "shi" olarak okunmuştur.

⁵ Wu Zetian'in soyundan gelen Wu Yanxiu (武延秀 ? - 710), Bingzhou bölgesindedir. Uzun yıllar Türklerin içinde yaşamış, bu yüzden de onların dillerini ve danslarını iyi öğrenmiştir. www. baidu.com E.T. 07.04.2018

⁶ Wu Zetian, Li soyundan gelen veliahtların çoğunu öldürmüştü, yaşı henüz genç olanları da sürgüne göndermiştir. Bu yüzden Kapgan iki veliahdın kaldığından söz etmektedir. (Liu 1958: 874, akt: Togan 2006: 246)

⁷ İlgili kısmın Çincesi: "八月，戊子，武延秀至黑沙南庭。突厥默啜謂閻知微等曰：「我欲以女嫁李氏，安用武氏兒邪！此豈天子之子乎！我突厥世受李氏恩，聞李氏盡滅，唯兩兒在，我今將兵輔立之。」乃拘延秀於別所，以知微為南面可汗，言欲使之主唐民也。"

etmek için Kapgan'ı onore edecek çeşitli unvanlar vermiş ve bu unvanları tevdi etmesi için Yan Zhiwei'i elçi olarak göndermiştir.

Çince kaynaklarda "Yan soyu" araştırıldığında, bu soyadının Çin'in Güney-Kuzey Hanedanları döneminde (386-581) kuzeydeki Türk asıllı boylar tarafından kurulan ancak daha sonra Xiao Wendi'nin (孝文帝471 - 499) "Çinlileşme politikası" sonucu köklerinden uzaklaşan Tabgaçların kullandığı soyadlarından olduğu görülmektedir. (XTS: 2987) Bu sebeple Kapgan'ın Yan Zhiwei'i seçmesinde bu köken bilgisinin farkında olmasının ve onunla kültürel bağ kurmuş olmasının etkisinin olabileceği akla gelmektedir.

Bunun yanında Çin sarayında Yan Zhiwei'e takdim edilen unvanlar aslında hiç de Çinli memurlara verilenler gibi değildir. Yan Zhiwei'e daha çok yabancı askerlere verilenlere benzer unvanlar verilmiştir. Adının geçtiği her yerde unvanı olarak kullanılan 'Baotao Komutanı' bu duruma örnektir. Türkçeye tercümesi herhangi bir rütbeye veya makama denk gelmemekle birlikte ilk im "Bao"ın sözlük karşılığı panter veya leopar, "Tao" imi ise kılıç kını demektir. Bu unvanlar Aşına soyundan gelen ancak Çin hâkimiyetinde yaşayan Aşına Yuan Qing'e⁸ ve Aşına Börü Şad'a⁹ verilen Sağ ve Sol Yu Ling Komutanı (玉鈴衛將軍) unvanına benzemektedir. Bu unvandaki ilk im "Yu" yeşim, "Ling" ise mühür demektir. Fakat Çinli komutanlara genellikle Türkçe rahatlıkla açıklanabilen unvanlar verildiği görülmektedir.

Bu bilgiler bir tarafa, Kapgan Kağan'ın onca elçi içerisinde neden Yan Zhiwei'i seçtiği ve "Güney Kağan" makamını neden ona bahsettiği -özellikle de "Çin halkı üzerinde etkisi olan kişi" manasına gelen bu unvanın, Çinliler için Türklerin anladığından çok daha fazla anlam barındırması (Drompp 2007: 197) ve Kapgan'ın artık "Çin'in yöneticisi" olarak Yan Zhiwei'i görmesi (Zhen 2015: 112) bilgileri göz önüne alındığında- ayrı bir problemidir.

Yan Zhiwei'e "Kağan" unvanının verilmesi, Hunlar döneminde Çinli Lu Fang'a¹⁰ "Han Hükümdarı" unvanının verilmesi hadisesini akla getirmektedir. Hunlara sığınan Lu Fang, Hun Chanyüsü Hu Dou Er Shi Dao Gao Ruo Di (呼都而尸道皋若鞮) tarafından "Han Hükümdarı" ilan edilmişti (HHS: 506). Böylece Hunlar Çinliler karşısındaki üstünlüklerini ilan etmişlerdi. Uzun yıllar sonra aynı üstünlük

⁸ Aşına Yuan-qing (阿史那元慶), İstemi Yabgu'nun beşinci kuşak torunu olan Aşına Mi-she'nin (阿史那彌射 ? -662) oğludur. Çin sarayına tâbi olup, Çin adına savaşlara giren Mi-she ve oğlu daha sonra Çin'e isyan etmekle suçlanarak öldürülmüşlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz: (XTS: 6065).

⁹ Aşına Börü Şad (阿史那步利設), Mi-she ile aynı aileden gelen ve ona husumet besleyen Aşına Bu-zhen'in (阿史那步真 ?-667) oğludur. Çin sarayı adına savaşlara girmiş ve çeşitli unvanlar almıştır. (XTS: 6065)

¹⁰ Sonraki Han Tarihi'nin Güney Hunları Monografisi'nde adından söz edilen Lu Fang (盧芳), Anding Garnizonu Sanshui yöresindedir. Doğu Han Hanedanı (25-220) döneminde merkezden ayrılarak kendi bağımsızlığını ilan etmiştir. Han Wudi'nin soyundan geldiğini söyleyerek halkı kandırmıştır. Daha sonra Hunlara sığınan Lu Fang'a, dönemin Hun Chanyüsü "Han Hükümdarı" unvanını vermiştir. Detaylı bilgi için bkz: (HHS: 505-506)

Göktürkler için de geçerliyen başka bir Çin memuruna Tang'ın sahibi makamının verilmesi oldukça düşündürücüdür.

ESKİ VE YENİ TANG KAYITLARI'NDA YAN ZHIWEI BİYOGRAFİSİ

Yeni Tang Kayıtları ve Eski Tang Kayıtları içerisinde Yan Zhiwei'den aynı bölümler içerisinde söz edilmiştir. Bunlar; Yan Zhiwei'in dedesi Yan Lide'nin biyografisi (XTS: 3942; JTS: 2679-80), Pei Huaigu (XTS: 5625; JTS: 4808), Tian Guidao (XTS: 5624; JTS: 4794) ve Wu Yanxiu (XTS: 5839; JTS: 4733) biyografileri; Türkler Monografisi (XTS: 6045-46; JTS: 5168) ve Hükümdar Kayıtları'dır. (XTS: 98-99; JTS: 127-128) Bunlara ek olarak, Yeni Tang Kayıtları'nın Tablolar bölümündeki "Yan Soyu" (XTS: 2987) başlıklı metin içerisinde ve Eski Tang Kayıtları'nın Diğer Kayıtlar bölümündeki "Felaket Şarkıları" (JTS: 1376) başlıklı metin içerisinde Yan Zhiwei'den söz edilmiştir. Bu sayfalardaki kayıtlar genellikle birbiriyle örtüşmektedir.

Yan Zhiwei ile ilgili her iki kaynaktaki en detaylı anlatı olan dedesi Yan Lide'nin biyografisi içindeki bölüm aşağıda ayrı ayrı verilmiştir. Yeni Tang Kayıtları'ndaki metinde Yan Zhiwei'in oğlundan ve torunundan da kısaca söz edilmiştir.

"[Yan] Lide'nin torunu [Yan] Zhiwei, Shengli [yönetim döneminin] başlarında (698) Baotao Savunma Komutanı olmuştu. Wu [Zetian] döneminde Göktürk Kapgan [Kağan] evlilik yoluyla barış antlaşması teklif etmişti. Ardından [Yan] Zhiwei, Törenler Bakanı yapılarak yanında altın [ve] ipeklilerle [Wu] Yanxiu'ya [Kapgan'ın] kızını almak üzere giden [elçilik heyetine] eşlik etmesi için [görevlendirilmişti]. [Ancak] Kapgan, [damat adayı] Göğün Oğlu'nun soyundan olmadığı için çok öfkelenmiş [ve Wu] Yanxiu'yu hapse attırmıştı. [Yan] Zhiwei'i zorlayarak onu Zhao¹¹ [ve] Ding'e¹² saldırtmıştı. Ona kağanmış gibi saygılı davranmış, Çinlilere gösteriş olsun diye [Sarı] Irmağın kuzeyine [bakan bölgeyi] boşalttırmıştı. Saray, [Yan] Zhiwei'in [bir] vatan haini olduğunu düşünmüş, soyunun katledilmesi [emredilmişti]. [Yan] Zhiwei bunlardan habersiz [Göktürklerden] kaçıp geri dönmüştü. [Ancak] Wu [Zetian, buna rağmen] kararından vazgeçmemiş; 'Kötü bir memur zorda kaldığında bahşedilen yüzlerce unvana [karşı] fazla istekli olur' demişti. Bu yüzden kemiklerini kırıp, etlerini parçalara ayırmışlardı. İlle de makam peşinde olan kişi (Yan Zhiwei) istediğini elde edememişti."

"[Yan Zhiwei'in] oğlu, [Yan] Zixian [hakkında] Wu [Zetian] uzun uzun düşünmüş, damadı [olduğu için] ölüm [cezasından] kurtulmuştu.¹³ [Hükümdar] Tang Xuanzong

¹¹ Zhao Zhou (趙州), bugünkü Hebei'in Shijiazhuang şehrinin Zhao ilçesidir. www. baidu.com E.T. 14.08.2018

¹² Ding Zhou (定州) bugün Çin'in Gansu bölgesindeki Wuwei şehrinin kuzeybatısıdır. (DMDCD: 452)

¹³ Yan Zixian gibi ölüm cezasından kurtulan biri daha vardı ki o da Yan Zhiwei'in kardeşlerinden Yan Juyuan'ın torunu Yan Yongzhi idi. Yan Yongzhi'nin öldürülmemesi, cezanın verildiği zaman diliminde henüz bir yaşında bile olmaması ve Tang yasalarına göre on beş yaşın altındaki bireylerin öldürülmemesi ile açıklanmaktadır. (Yang 2014: 71)

(唐玄宗685-762) sınırlarda olduğu sırada [Yan Zixian, kendini akrabalarından] ayrı tuttuğu için [Xuanzong'un] gözdesi olmuştu. Kaiyuan [yönetim döneminin] (713-741) ortasında Sineng görevindeki Ni Gongfei [ve] Yao Yuanzong, [Yan] Zixian'in ailesini katlederek, 'vatan haini [bir] aile başkentte kalamaz' demişlerdi. [Bunun üzerine] Hükümdar [Xuanzong] bir ferman çıkartarak 'Zat-ı âlim sınırlarda olduğum sırada emirlerimi yerine getirdiği için [ona bu makamı] başışlamışım' diye açıklama yapmıştı." (XTS: 3912)¹⁴

"[Yan] Xuansui'in oğlu Yan Zhiwei, Shengli yönetim döneminin başlarında (698) Sağ Baotao Komutanı olarak atanmıştı. O zamanlar Göktürk Kapgan [Kağan] evlilik yoluyla barış antlaşması talep ederek kızına [damat] istemişti. [Wu] Zetian, Huaiyang Beyi Wu Yanxiu'yu [Kapgan'ın] kızını alması için göndermiş, [Yan] Zhiwei'i Törenler Bakanı olarak atayarak [heyetle birlikte Göktürklerin] güney otağına göndermişti.

"[Elçilik heyeti vardığında] Kapgan, [Wu] Yanxiu'nun hükümdar soyundan biri olmamasına çok öfkelenmiş, onları tutuklatarak [geri] göndermemişti. [Yan] Zhiwei ile Hengji yolundan gidip Zhao [ve] Ding bölgelerinin zapt edilmesini emretmişti. [Yan] Zhiwei bir yıl¹⁵ [Göktürklerin yanında] kaldıktan sonra geri dönmüştü. [Wu] Zetian onu adamlarına takip ettirip saldırtmış [ve] görevliler tarafından parçalara bölünerek, başı gövdesinden ayrılmıştı. Ayrıca [Yan Zhiwei'e] üç soy katli cezası¹⁶ verilmişti." (JTS: 2679-80)¹⁷

Yan Zhiwei ile ilgili kayıtlarda yalnızca Eski ve Yeni Tang Kayıtları'ndaki Hükümdar Kayıtları denilen Benji içerisinde Wu Zetian'in Shengli yönetim döneminin ilk yılının (698) yedinci, sekizinci ve onuncu ayına tarihlenen kayıtlarda farklılıklar görülmektedir. Buna göre; Eski Tang Kayıtları'nda yedinci ayda Huaiyang Beyi Wu Yanxiu'nun, Kapgan'ın kızını eş olarak almak için Göktürlere doğru yola çıktığı

¹⁴ İlgili kısmın Çincesi: "立德孫知微，聖曆初為豹韜衛將軍。武后時，突厥默啜請和親，后遣知微攝春官尚書，持金帛護送武延秀聘其女。默啜怒非天子子，囚延秀，挾知微入寇趙、定，尊之如可汗，以示華人，自河北蕭然。朝廷以知微賣國，夷其族。知微不知，逃還。武后業已然，乃曰：「惡臣疾子，賜百官甘心焉。」於是骨斷鬮分，非要職者不能得。子則先，以武三思壻免死。玄宗在藩時，以善割蒙寵。開元中，有司奏擬供奉，姚元崇以為則先刑戮家，又逆人姻屬，不可留京師，詔曰：「朕在外日，嘗驅使，宜令供奉。」"

¹⁵ Eski Tang Kayıtları'nın bu bölümünde Yan Zhiwei'in bir yıl Göktürklerde kaldığı yazılmasına rağmen aynı Eski Tang Kayıtları'nın Hükümdar Kayıtları bölümünde 698 yılının onuncu ayında yani Göktürlere damat götürmek üzere elçi gittikten iki ay sonra Yan Zhiwei'in geri döndüğü ve soy katli cezasına çarptırıldığı kaydedilmiştir. (JTS: 128)

¹⁶ Sözü edilen üç soy anne-baba, kardeş, eş ve çocukları kapsamaktadır. (Liu 2006: 462 dpnt: 1754)

¹⁷ İlgili kısmın Çincesi: "玄邃子知微，聖曆初，歷位右豹韜衛將軍。時突厥默啜有女請和親，則天令淮陽王武延秀往納其女，命知微攝春官尚書送赴虜廷。默啜以延秀非皇室諸王，大怒，遂拘之別所，與知微率眾自恆岳攻陷趙、定二州。知微經歲餘自突厥所還，則天以其隨賊入寇，令百官鬻割，然後斬之，并夷其三族。"

bilgisi kayıtlıyken, Yeni Tang Kayıtları'nda aynı yılın yedinci ayında böyle bir bilgi bulunmamaktadır.

Aynı şekilde, Eski Tang Kayıtları'nda, sekizinci ayda Yan Zhiwei'in, Gui¹⁸ ve Tan¹⁹ bölgelerine saldırdığı, bunun üzerine çeşitli Çinli komutanların iki yüz bin kişilik orduyla Türklere saldırdığı ve böylelikle Kapgan tarafından esir tutulan Wu Yanxiu'nun serbest bırakıldığı bilgisi kaydedilmiştir. Yeni Tang Kayıtları'nın aynı aya tarihlenen kayıtlarında ise Çinlilerin Türklere saldırısından bahsedilmiş fakat Wu Yanxiu'nun Kapgan'ın elinden kurtulmasından söz edilmemiştir.²⁰

Son olarak Eski Tang Kayıtları'nda 698 yılının onuncu ayında, Yan Zhiwei'in Göktürklerden geri döndüğü ve soyunun katledildiği bilgisi verilmiştir. Yeni Tang Kayıtları'nda ise Yan Zhiwei'in geri döndüğü bilgisi verilmeksizin yalnızca soyunun katledildiği kaydedilmiştir.

Çin klasiklerinde temel anlayış, genellikle yeni yazılan kaynağın daha önce yazılandan kopya edilmesi ve ilerleyen zamanla birlikte daha fazla kaynağa ulaşılarak kayıtların detaylandırılması yönündedir. Fakat Yan Zhiwei ile ilgili kayıtlarda önce yazılan kaynak Eski Tang Kayıtları daha detaylı bilgi verirken; sonradan yazılan Yeni Tang Kayıtları'na bazı kayıtlar dâhil edilmemiş, eksik aktarılmıştır. Bu durumu gerekçelendirmek, iki metin arasındaki farklılıkları ve eksiklikleri anlamak mümkün değildir. Aynı şekilde ZZTJ ve TPGJ adlı kaynaklarda Kapgan'ın, Yan Zhiwei'i "Güney Kağanı" ilan ettiği bilgisi kayıtlıyken; Eski ve Yeni Tang Kayıtları'nda böyle bir bilgi verilmemiştir. Bu duruma ideolojik tarih yazımının sebep olduğu açıktır. Çinli vakanüvislerin Kapgan'ın kudretine ve Wu Zetian karşısındaki üstünlüğüne daha fazla vurgu yapmamak için bu cümleyi kasıtlı olarak metinlere dâhil etmedikleri aşikârdır.

Bunun yanında bir başka problem de Yan Zhiwei'in tüm soyunun mu yoksa üç soyunun mu katledildiğidir. Eski Tang Kayıtları'nda üç soy katli yazarken (JTS: 2679); Yeni Tang Kayıtları'nda yalnızca soyunun katledildiği bilgisi kaydedilmiştir. (XTS: 3912) Taiping Guang Ji'de ise dokuz soyunun katledildiği yazılmıştır. (TPGJ: Tom. 238, 58) Modern döneme ait çalışmalar incelendiğinde de cezanın Yan Zhiwei'in tüm soyuna uygulandığı görülmektedir (Yang 2014: 70).

¹⁸ Gui Nehri (媯水), eski bir ırmaktır. Günümüzde Shanxi'nin Yongji (永济) şehrinin güneyindedir. Kaynağı Li Dağı'dır (歷山). Batıda Sarı Irmak'a dökülür. (CH: 1330)

¹⁹ 618 yılında Tan Zhou (檀州) adı verilen bölge günümüzde Pekin'in Mi Yun (密云) bölgesidir. www.baidu.com E.T. 25.08.2018.

²⁰ Zizhi Tongjian'de ise Kapgan Kağan'ın Wu Yanxiu'yu 704. yılının 8. ayında salıverdiği kaydedilmiştir. (ZZTJ: 6573)

ZZTJ'YE GÖRE YAN ZHIWEI'İN KAPGAN'A ELÇİ GİDİŞİ

Yan Zhiwei ile Tian Guidao daha önceden birkaç kez (696 yılının dokuzuncu ayı ve 697 yılının üçüncü ayı) Wu Zetian tarafından verilen unvanları Kapgan'a sunmak üzere elçi gönderilmişlerdir. Bunlardan 697 yılının üçüncü ayında gönderilen heyet, Kapgan'ın huzuruna geldiğinde, Yan Zhiwei Kapgan'ın ayağını öpmüş, Tian Guidao ise aynı davranışı göstermediği için hapse atılmıştır. (ZZTJ: 6515) Ayrıca bu elçilik heyetinde adından hiç söz edilmemesine rağmen bir başka görevli Pei Huaigu da bulunmaktadır. Kendisine ait biyografide²¹ bu görevinden söz edilmiştir. Bir başka sefer Kapgan'ın kızına eş istemesi konusunda fikirlerinin sorulması üzerine Yan Zhiwei ile Tian Guidao, Wu Zetian'in önünde Kapgan'ın teklifine verilecek cevap konusunda tartışmış, bunun üzerine her ikisi de yine Kapgan'a elçi olarak gönderilmişlerdir. Evlilik teklifi 696 yılında yapılmış, 698 yılında harekete geçilmiştir.

ZZTJ'nin 696 yılına tarihlenen kayıtlarında, "Göktürk Kapgan [Kağan] kadın hükümdarın oğlunun [kendi] kızıyla evlenmesini talep etmiş, Hexi'ye yerleştirilen [Göktürk halkının] tamamının iade edilmesini istemişti. [Bu şartla o da] kendi [askerlerini] Kitanların üzerine salacaktı. Bu teklifi kabul eden Wu Zetian, Baotao Savunma Büyük Komutanı Yan Zhiwei [ile] Sol Savunma Komutanlığı'nın Askerî Bakanı [Tian] Guidao'ı Kapgan'a Sol Savunma Büyük Komutanı [ve] İyiliğe Dönen Kağan [unvanı] vermek üzere elçi göndermişti." (ZZTJ: 6509)

"697 yılının üçüncü ayında, Yan Zhiwei [ve] Tian Guidao aynı [zamanda] elçi olarak Göktürlere [gönderilmişlerdi]. Kapgan'a 'Kağan' unvanı vereceklerdi. [Yan] Zhiwei yolda Göktürk elçisiyle karşılaşmış [onlara] kırmızı kurdele [ve] altın kemer vererek, 'Elçileri başkentte esir tutmak, işleri daha da zora sokar' demişti. [Tian] Guidao [ise]; [Siz] Göktürkler yıllarca [sarayın] emirlerine karşı geldiniz. Bugün[se] pişmansınız. [Sizi] yüce gönüllülük [göstererek] affettik. Bugün [Yan] Zhiwei size iyi davranarak, kurdele [ve] kemer hediye etti. Sarayın alt kademedeki elçilerinin [yapabileceği] en fazla budur' demişti."

"[Bir zaman sonra Yan] Zhiwei, Kapgan'ı [tekrar] gördüğünde dans edip, [Kapgan'ın] çizmesine burnunu dayayıp öpmüş, [Tian] Guidao [ise] resmî selamlayma [yetinerek] eğilmemişti. [Bunun üzerine] Kapgan, [Tian] Guidao'ı hapse

²¹ Eski Tang Kayıtları'nda geçen Pei Huaigu biyografisi: "Yan Zhiwei elçi olarak Göktürlere gitmişti. [Pei] Huaigu [da] onun heyetinin peşinden gitmişti. [Kapgan'ın güney] otağına geldiklerinde [ise] esir edilmişti. Kapgan, [Yan] Zhiwei'i Güney Kağanı olarak atamış, [Pei] Huaigu'ya [da] iş vermişti. [Ancak o] kabul etmemiştir. [Bunun üzerine Kapgan] onu öldürmek [istemiştir]. [Pei] Huaigu, Kapgan'a karşı gelerek; '[Sana] itaat emektense ölmeyi tercih ederim, vurun başımı hiçbir şeyden kaçınmam' demiştir. Bunun üzerine [elçilik heyetinin diğer] askerleri ile birlikte hapse atılmıştır. Daha sonra gücünü topladığında karışıklık çıkararak kaçmıştır. [Çin'e döndüğünde] kendisine Törenler Bakanlığı Wailang'ı [unvanı] verilmiştir." (JTS: 4808) Elbette Pei Huaigu'nun Kapgan gibi bir liderin elinden kaçma ihtimali yoktur. Kapgan gitmesini istediği, buna izin verdiği için ülkesine dönebildiği açıktır. Çünkü Wu Zetian'in Kapgan Kağan karşısında gücü ve yaptırımını olmadığı görülmektedir. Fakat kaynakların yanlış olarak kaleme alınması sonucu sanki kaçmayı başarmış gibi ifade edilmiştir.

attırmıştı. [Onu] öldürecekti. [Fakat Tian] Guidao istifini hiç bozmamış, hiç rahatsız olmamıştı. [Böylece] tutsaklıkta ve özgürlükte [sadakatini] göstermişti. [Ardından] A-po Tarkan Aşıcı Yuan Zhen (Bilge Tonyukuk) Kapgan'a: 'Büyük ülkenin elçisi öldürülmez' diye [salık vermişti]. Kapgan [ise] bu kısa açıklamaya öfkelenmiş fakat [yine de] Tian Guidao'ı hapse attırması, gitmesine [izin] vermemişti."²² (ZZT): 6515)

ZZT'de 697 yılının üçüncü ayına tarihlenen kayıtlarda, ünlü tarihçi Sima Guang önce okuyucuyu geçmişe götürerek 670-674 yılından hatırlatma yapmış ve Kapgan Kağan'ın taleplerinin kökenine değinmiştir. Buna göre;

"Chengshou [yönetim döneminin] (670-674) ortalarında, Göktürklerden teslim olanların tamamı Feng (豐), Sheng (勝), Ling (靈), Xia (夏), Shuo (朔), Dai (代)'dan oluşan Altı İl'e yerleştirilmişti. Şimdiyse (697) Kapgan [Kağan, bu] Altı İl'deki teslim olan halkı [ve] Chanyü Duhufuluğu'nun²³ topraklarını istemişti. Ek olarak tohumlar, ipek kurdele, tarım aletleri [ve de] demir [talep etmiş, ancak] hükümdar kabul etmemişti. [Bu duruma] çok öfkelenen Kapgan, küfürler savurmuştu. [Bir zaman sonra, Çinli komutanlardan] Yao Shu (姚鑄) [ile] Yang Zaisi²⁴ Kitanların [ayaklanmasını] bastıramayınca, Kapgan [Kağan'ın] taleplerinin karşılanmasını istemişlerdi. [Ancak] Lintai Shaolin [ve] Zhifengge Dailang [görevindeki] Zanghuang Li Qiao²⁵: 'Rong Di'ler açgözlüdür, [onlara] güvenilmez. Buna 'Düşmanına asker ver, gelsin seni yağmalasın' derler. Asker idare etmek ile onları donanımlı hale getirmek aynı şey değildir' diye [uyarmıştı]. [Buna rağmen Yao] Shu [ve Yang] Zaisi taleplerinde ısrarcı olmuşlardı. Böylece Altı İl'deki bin hanelik halk, Kapgan'a verilmişti. Yanında da kırk bin *yük* tohum, elli bin parça karışık ipekli [kumaş], üç bin tarım aleti, on bin *jin*²⁶ demir [verilmiş ve] evlilik antlaşması teklifi kabul edilmişti. Bu sayede Kapgan güçlenmişti."²⁷ (ZZT): 6516)

²² İlgili kısmın Çincesi: "閻知微、田歸道同使突厥，冊默啜為可汗。知微中道遇默啜使者，輒與之緋袍、銀帶，且上言：「虜使至都，宜大為供張。」歸道上言：「突厥背誕積年，方今悔過，宜待聖恩寬宥。今知微擅與之袍帶，使朝廷無以復加；宜令反初服以俟朝恩。又，小虜使臣，不足大為供張。知微見默啜，舞蹈，吮其靴鼻；歸道長揖不拜。默啜囚歸道，將殺之，歸道辭色不撓，責其無厭，為陳禍福。阿波達干元珍曰：「大國使者，不可殺也。」默啜怒稍解，但拘留不遣。"

²³ Chanyü Duhufuluğu (單于都護府), Tang Hanedanı zamanında Doğu Göktürklerden teslim olanlar için kurulan garnizondur. İllig Kağan'ın 630 yılındaki yenilgisinden sonra Tang Taizong çeşitli bölgelerde garnizonlar kurmuştur. Bunlardan biri de Han Hai Duhufuluğu'dur. Buranın adı 663 yılında Yun Zhong Duhufuluğu, 664 yılında da Chanyü Duhufuluğu olarak değiştirilmiştir.

²⁴ Tang dönemi saray görevlilerinden biri olan Yang Zaisi (楊再思 634 - 709) ile ilgili farklı bir anlatıya *Taiping Derlemesinde Türkler* adlı çalışmada yer verilmiştir. (Kapusuzoğlu 2017: 32)

²⁵ Li Qiao (李峤 645 - 714), Tang dönemi memurlarındandır. Sarayda çeşitli unvanlar almıştır. Wu Zetian ve Tang Zhongzong'un yönetim dönemlerinde üç kez bakan olarak atanmıştır. Tang Xuanzong döneminde ise rütbesi düşürülerek Biejia (別駕) makamına (Ceza Kâtibi yardımcılığı) getirilmiştir.

²⁶ 1 jin 600 grama denk gelmektedir.

²⁷ İlgili kısmın Çincesi: "鹹亨中，突厥有降者，皆處之豐、勝、靈、夏、朔、代六州，至是，默啜求六州降戶及單于都護府之地，並谷種、繪帛、農器、鐵，太后不許。默啜怒，言辭悖慢。姚□、楊再思以契丹未平，請依默啜所求給之。麟台少監、知鳳閣侍郎贊皇李嶠曰：「戎狄貪而無信，此所謂『借寇兵資盜糧』也，不如治兵

TAIPING GUANG Jİ'YE GÖRE YAN ZHIWEI²⁸

Kuzey Song döneminin dört büyük derlemesinden biri olan Taiping Guang Ji, 978 yılında on dört farklı yazarın kaleminden çıkan anlatılarla ortaya konulan ve toplam beş yüz tomardan oluşan bir eserdir. Çoğunlukla gerçeküstü olayların işlendiği eserde, Türklerden söz edilen kısa anlatılara da yer verilmiştir. Eserdeki yoğun masalsı ve gerçeküstülüğün aksine Türklerle ilgili bölümlerin pek çoğunda akılcı ve Resmî Tarihler'deki ile benzer olaylar konu edilmiştir. Taiping Guang Ji içerisinde Yan Zhiwei adı ile yapılan taramalarda, Yan Zhiwei'in vatan haini olarak görülerek adıyla dalga geçilen öyküler yazıldığı görülmüş, kendisinin de onları haklı çıkarıncasına Kapgan'ın yanında yer alan söylemlerine rastlanmıştır. Ayrıca Yan Zhiwei'in ölümü de TPGJ'de farklı anlatılmıştır. Diğer kaynaklardan farklı olarak, kendisinin oklanarak öldürüldüğü bilgisi kaydedilmiştir. Bu bağlamda Taiping Guang Ji'de yer alan bilgiler aşağıda ard arda verilmiştir.

"Tang [Hükümdarı Gaozong'un] Linde [yönetim] dönemi (664-665) sırasında, insanlar içki içip şarkı söylerlerdi. [Şarkının] sonuna gelip de [kadehi] hala dolu olanlara [soyun kurusun anlamında] 'Zu-yan' denirdi.

Bir zaman sonra Yan Zhiwei Türk eşkıyalarıyla birlikte Zhao [ve] Ding bölgelerini yakıp yıkmıştı. Daha sonra [Yan] Zhiwei [Çin'e] döndüğünde [Hükümdar Wu] Zetian öfkelenmiş, onu Batı Pazarı'nda [bir direğe] bağlatmış ve memurların onu okla vurmasını emretmişti. Henei Beyi Wu Yizong,²⁹ [Yan Zhiwei'den] sadece yedi adım uzaklaşmış, üç atış yapmasına rağmen okların hiçbiri hedefi vuramamıştı. [Wu Yizong] bu kadar zayıf ve korkak biriydi işte. [Ama sonra Yan] Zhiwei'in vücudu kirpinin dikenleri gibi okla kaplanmıştı. Etine ve kemiklerine zarar verilmişti. Dokuz Soy [katli] cezası tevdi ile akrabalarından, daha önce onu tanımayanların dahi başları vuruldu. Yedi-sekiz yaşındaki küçük çocuklar dahi yakalanıp Batı Pazarı'na getirildi. [Ancak] halk onlara kıyamamış, meyve ve ekmeğe vermişti. Çocuklar [ekmek ve meyveler] için birbirleriyle kapışmış ve insanlar bunu eğlenceli bulmuşlardı. Çocukların öldürülmesine Ceza ve Teftiş Bakanı razı gelmemiş ve salıverilmelerini talep etmişti. İşte 'zu-yan'³⁰ sözü böylece karşılığını bulmuştu." (TPGJ: Tom.161, 67)

"Wu Zetian'in [yönetim dönemi olan] Zhou döneminin Törenler Bakanı Yan Zhiwei, beceriksiz [ve] korkak biriydi. Kuzeydeki [Türk] topraklarına elçi olarak

以備之。」□、再思固請與之，乃悉驅六州降戶數千帳以與默啜，並給谷種四萬斛，雜彩五萬段，農器三千事，鐵數萬斤，並許其昏。默啜由是益強。”

²⁸ Bu başlık altındaki anlatılara, daha önce *Taiping Derlemesinde Türkler* adlı çalışmada yer verilmiştir.

²⁹ Wu Zetian'in soyundan olan Wu Yizong (武懿宗 641 - 706), Bing Zhou'un Wenshui bölgesindedir. Kişisel bir becerisi olmamasına rağmen akrabası Wu Zetian'in gücü sayesinde Henei Beyi görevine getirilmiştir. www.baidu.com E.T. 20.08.2018

³⁰ "Zu", soy anlamındadır; "Yan" ise Yan Zhiwei'in soyadının yerine eş sesli olarak kullanılan bir sözcüktür. "Zu-yan" ile Yan Zhiwei'in soyunun katledildiği dile getirilmektedir.

gönderilen Yan Zhiwei'e, Kapgan Kağan tarafından 'Han Kağanı'³¹ unvanı verildi. Daha sonra bu boy (Türkler) Heng Ding [bölgesini] işgal etti. Saray, Yan Zhiwei'i askerlere verilecek hediyelerle [birlikte] Zhao Zhou'a öncü gönderdi. Komutan Chen Lingyin ve adamları surların batı yakasını koruyorlardı. Yan Zhiwei, Komutan'a: 'Komutan Chen, neden bir an evvel teslim olmuyorsunuz, aksi takdirde [Kapgan] Kağan'ın ordusu buraya geldikten sonra teslim olmaya kalkarsanız, kılıçtan geçirilirsiniz, [sizden] geriye hiçbir şey kalmaz' dedi. Komutan cevap vermedi. Yan Zhiwei, surların altına geçti, ellerini ve ayaklarını duvara dayayıp 'Bin yıllık mutluluk' [adlı] şarkıyı söylemeye başladı. Komutan Chen: 'Bakanlık devletimizin önemli [bir] memuriyetidir. Size duyulan nezaket ve güven duygusu hiç de az değil. Sizse gelmiş eşkiyalar için şarkı söylüyorsunuz, hiç utanmıyor musunuz?' diye çıkıştı. Yan Zhiwei [ise] hala şarkı söylemeye devam ediyordu. 'Bin yıllık mutluluk, bin yıllık yaşam...' O zaman oradaki herkes Yan Zhiwei'i hor görmüştü." (TPGJ: Tom. 258, 46)

"Tang [Hanedanı'nın] Longshuo [yönetim döneminin Hükümdarı Gaozong, yönetim döneminin adını değiştirdiğinden] beri halk, 'Türk Tuzu' diye bir türkü söyleyip duruyordu. [Wu Zetian'in kurduğu Sonraki Zhou Hanedanı Shengli [yönetimi] (698-700) ortalarında, Yan Zhiwei, üçüncü derece Törenler Bakanı olarak taltif edilip Hunlarla (Türkler) barış yapmak için gönderildi. Kapgan Kağan'ın kızını [gelin olarak] almak için Wu Yanxiu'ya eşlik etti. Hediye olarak gönderilen altın ve gümüş eşyaların, işlemeli kumaş elbise ve kaftanların haddi hesabı yoktu. [Ancak] Türkler yüz çevirip harekâta kalkıştılar. Bütün elçileri alıkoydular ve Yan Zhiwei'e 'kağan' unvanı verdiler. Türk Tuzu'nun kerameti [böylelikle] ortaya çıkmış oldu."³²(TPGJ: Tom.160, 59)

SONUÇ

Yirmi dört yıl Göktürk tahtında oturan Kapgan Kağan dönemi tam bir fetih dönemidir. Türklerin Çinliler karşısında üstün oldukları ve savaşlar kazandıkları bu dönemde, Kapgan'ın gücünden etkilenerek onun tarafına geçen Tang memurlarından Yan Zhiwei'e Kapgan tarafından 'Güney Kağanı' unvanı verilmiş ve Tang'ın yöneticisi olarak görüldüğü bildirilmiştir.

Klasik Çin metinlerinde Yan Zhiwei adı taranmış, çeşitli kaynaklarda bilgilere ulaşılmıştır. Resmî Tarihler arasında aynı yılların kaleme alındığı kayıtlardaki eksiklikler, özellikle Güney Kağanı unvanı verilen Yan Zhiwei'e bu unvanın verilışinden hiç söz etmeyen Eski ve Yeni Tang Kayıtları'ndaki bilgiler dikkat

³¹ ZZTJ'de yer alan anlatılarda, Yan Zhiwei'e "Güney Kağanı" unvanı veriliği kayıtlıyken burada "Han Kağanı" unvanı verildiği kaydedilmiştir ki bu bilgi yine Lu Fang'a "Han Hükümdarı" unvanı verilmesi hadisesini çağrıştırmaktadır. (ZZTJ: 6065, TPGJ: Tom. 91, 124)

³² Yan Zhiwei adındaki "yan" ile "tuz" anlamındaki "yan" sözcüğü eş seslidir. "Türk tuzu" lâkabı ile Göktürlere bağlanan ve Güney Kağanı unvanı alan Yan Zhiwei kastedilmiştir.

çekmiştir. Yine Yan Zhiwei'e verilen soy katli cezasının hangi kapsamda olduğu konusunda da kaynaklarda çelişkili ifadeler yer almaktadır. Bu tarz çelişkiler ve eksiklikler, özellikle bir tarafın aleyhine olan durumları ortadan kaldırmak için kullanıldığında, binlerce yıllık kapsamlı Çin klasiklerinin sahliliğine gölge düşürmektedir.

Kapgan Kağan ve Tang Taizong'un sıklıkla, karşı taraftan olanı çeşitli unvanlarla kendi taraflarına çekmeleri, dönemin geleneksel devlet yönetimi anlayışının karşılıklı olarak görevlilerden faydalanılması ve taraf değiştirmelerinin sağlanması üzerine kurulu olduğuna işaret etmektedir. Özellikle aynı durum bu olaydan uzun yıllar önce Hunlar döneminde yaşanan Lu Fang'a "Han Hükümdarı" unvanının verilmesiyle birlikte ele alındığında, bunun bir devlet politikası olduğu açıkça görülmektedir. Fakat tüm bunlara rağmen Yan Zhiwei'in Kapgan'ın akını öncesi rahat tavırları ve şarkı söyleyecek kadar keyfinin yerinde olması onun artık çoktan Kapgan Kağan'ın bir memuru haline geldiğini göstermektedir.

Bunun yanında Yan soyunun, Tabgaç kökenli halkın kullandığı bir soy ismi olması ve Yan Zhiwei'e Tang sarayında verilen bazı unvanların daha önce diğer Türk kökenlilere verilenlere benzer olması, Yan Zhiwei'in kökeni hakkında soru işaretlerine sebep olmuştur.

KISALTMALAR

CH:	Cihai Ansiklopedik Sözlük
DMDCD:	Büyük Yer Adları Sözlüğü
JTS:	Eski Tang Kayıtları
THY:	Tang Huiyao
TPGJ:	Taiping Guang Ji
XTS:	Yeni Tang Kayıtları
ZZTJ:	Zizhi Tongjian

KAYNAKÇA

- FAN, Ye 範曄 (1988), *後漢書 Hou Han Shu (Sonraki Han Kayıtları)*, Pekin: Zhonghua Shuju.
- DROMPP, Michael R. (2007), "Chinese 'Qaghans' Appointed by the Türks", *Tang Studies*, 25: 183-202.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur (2003), "Türk Tarihinin Kahramanları: XVII Kapgan Kağan", *Orkun*, 70, İstanbul.
- KAPUSUZOĞLU, Gökçen (2016), *Tang Kayıtlarına Göre VII. Yüzyılda Çin'e Yerleşen Göktürk Komutanları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KAPUSUZOĞLU, Gökçen (2017), *Taiping Derlemesinde Türkler*, Ankara: Gece Kitaplığı.
- LI, Fang 李昉 (1780), *太平廣記 Taiping Guang Ji*, Siku Quanshu (四庫全書) içerisinde tıpkıbasım.

- LIU, Mao-tso (2011), *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (Çev. E. Kayaoğlu, D. Banoğlu), İstanbul: Selenge Yayınları.
- LIU, Xun 劉詢 (1988), *舊唐書 Jiu Tang Shu*, (Eski Tang Kayıtları), Pekin: Zhonghua Shuju.
- OUYANG, Xiu 歐陽修 (1988), *新唐書 Xin Tang Shu* (Yeni Tang Kayıtları), Pekin: Zhonghua Shuju.
- SIMA, Guang 司馬光 (1988), *資治通鑑 Zizhi Tongjian*, Pekin: Zhonghua Shuju.
- TOGAN, İsenbike vd. (2006), *Çin Kaynaklarında Türkler-Eski Tang Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları.
- XIA, Zhengnong 夏征农(1999), *辞海 (Cihai Ansiklopedik Sözlük)*, Shanghai: Shanghai Cishu Chubanshe.
- WANG, Pu 王溥 (1955), *唐會要 Tang Huiyao*, Pekin: Zhonghua Shuju.
- YANG, Xiyun 杨西云 (1996), "也谈武则天杀文武大臣Wu Zetian'in Askeri ve Sivil Memurları Öldürmesi Tartışması", *史学月刊 Aylık Tarih Dergisi*, Sayı 6, 40-44.
- YANG, Junkai 杨军凯 (2014), "唐阎识微及夫人氏墓志考释 (Tang Yan Shiwei ve Eşinin Mezar Kitabesi'nin Açıklaması)", *文物 Tarihî Kalıntılar*, Sayı 10, 68-73.
- ZANG, Lihe 藏励蘇 (1982), *中国古今地名大辞典 (Çin Eski ve Yeni Yer Adları Büyük Sözlüğü)*, Hong Kong: Shangwu Yinshuguan.
- ZHEN, Ling 阵凌 (2015), *草原狼羆:突厥汗国的历史与文化 (Bozkırın Kurt Sancağı: Göktürk Kağanlığı'nın Tarihi ve Kültürü)*, Pekin: Shangwu Yinshuguan.